

בין אורתודוקסיה מודרנית בארצות הברית לציונות דתית בישראל: השפעת הרב סלובייצ'יק על עמדות הציבור הדתי בישראל

קלמן נוימן

השפעתו וכתביו

לפחות משנות החמישים של המאה הקודמת הוכר הרב סלובייצ'יק כמנהיג היהדות האורתודוקסית המודרנית בארצות הברית. הוא זכה בכינוי הרב סתם, ועמדות שהוא קבע בנושאים ציבוריים הפכו לעתים קרובות לעמדה המקובלת על ציבור זה כולו. דוגמאות לכך ניתן להביא בעמדתו השוללת לחלוטין בית כנסת ללא מחיצה, עד כדי פסיקה שאין להתפלל במקום כזה אפילו במחיר ביטול מצוות שופר בראש השנה;¹ בעמדתו בנושא השיח היהודי-נוצרי, שהוצגה במאמר 'Confrontation' ולאחר מכן תורגמה למעשה בהחלטות של הסתדרות הרבנים באמריקה;² או באיפסילת השתתפות בארגוני גג עם הזרמים הרפורמי והקונסרבטיבי – סוגיה שזימנה לו עימות חריף עם הנהגת הציבור האורתודוקסי-חרדי בארצות הברית.³

לעומת זאת, אין ספק שבישראל הוא לא זכה למעמד בכיר כזה. ברצוני להציע כמה אפשרויות להסבר עובדה זאת. לאחר מכן אדון במקרה מבחן של עניין ציבורי שעליו הביע הרב את דעתו והתגובות לכך בארץ.

תיאור הרב כגדול בתורה, המביא את הדרך הלמדנית של 'בית בריסק' לשיאים של העמקה וחיידוש, וכהוגה דעות יחיד ומיוחד איננו מספיק כדי להסביר את המעמד שהוא זכה לו ביהדות ארצות הברית. הערצת דמותו של הרב חרגה הרבה מעבר לתפוצת תורתו, וודאי לא נבעה מתפוצת תורתו שבכתב. לא זו בלבד

- 1 ראו Baruch Litvin, *The Sanctity of the Synagogue*, New York 1959
- 2 המאמר הודפס לראשונה ב-Tradition 6 (1964), pp. 5–9, ויצא גם בתרגום לעברית: עימות, תרגום הרב יוסף טובלמן, ערך י' אלדד, ירושלים תשל"ח. ראו מאמרו של ראובן קימלמן בקובץ זה, וכן Reuven Kimelman, 'Rabbis Joseph B. Soloveitchik and Abraham Joshua Heschel on Jewish Christian Relations', *Modern Judaism* 24 (2004), pp. 251–271
- 3 ראו Walter Wurzbarger, 'Rav Joseph B. Soloveitchik as "Posek" of Postmodern Orthodoxy', *Tradition* 29 (1994), pp. 5–20

שהשפעתו של הרב סולובייצ'יק הייתה רבה יותר מהשפעת כתביו, אלא שניתן להרחיק לכת ולהרהר, באיזו מידה בכלל השפיעו כתביו ההגותיים על חוגים רחבים. במשך שנות פעילותו של הרב היה העיסוק בתורתו כהגות פילוסופית מצומצם מאוד. העובדה שהרב הסכים לפרסם ברבים רק דברים מעטים מפרי עטו הגבילה את העיסוק השיטתי במשנתו. אך לא רק כמות כתביו ברשות הרבים הייתה מצומצמת, אלא אף הגישה להם.

לדוגמה, 'איש ההלכה' התפרסם בשפה העברית בשנת 1944 בכתב העת 'תלפיות', שיצא לאור בניו יורק. המאמר כתוב בעברית קשה, כידוע, וקריאת חלקים ממנו מחייבת רקע בתולדות הפילוסופיה המודרנית. בוודאי רק מעטים קראו בו, גם בקרב תלמידי הרב המובהקים (נמסר לי שהיו צילומים של המסה שהופצו לצורך קורסים בישיבה אוניברסיטה, אך גם קורסים אלו נועדו למתי מעט).⁴ תרגומו של לורנס קפלן לאנגלית יצא לאור רק ב־1983, ורק אז היה יכול הציבור הרחב הדובר אנגלית להכיר את המסה.

המסה 'איש האמונה הבודד' הופיעה לראשונה בכתב העת *Tradition* בשנת 1965. היא זכתה ליתר עניין וגם לתרגום לעברית,⁵ אך עד שנת 1992 היא הייתה נגישה באנגלית רק בצילום כתב העת המקורי (שהפך כמובן יקר המציאות). חיבור זה היה נגיש לציבור רחב יותר. נגישות זאת נבעה בין היתר מהמבנה של המסה, המתרץ בצורה דרשנית את הסתירות בין תיאורי בריאת האדם בבראשית א-ב על ידי הצגת שני טיפוסים של אדם. גם מי שלא היה יכול לרדת לסוף דעתו הפילוסופית של הרב היה יכול להתבשמ מפרשנותו המקורית למקרא.

ניתן לקבל מושג על ההתעניינות בהגותו של הרב מתוך הספרות שנכתבה עליו.⁶ מספר הפרסומים על הרב בכלל ועל הגותו הפילוסופית בפרט היה מצומצם מאוד עד אמצע שנות השמונים; ההתעוררות חלה סמוך להוצאת 'איש ההלכה' באנגלית בשנת 1983. ניתן לומר שבחוגים האורתודוקסיים לא הייתה עיקר ההתעניינות ברב במישור התאולוגי; ובכלל, הגות פילוסופית לא עמדה במרכז העניין של היהדות האורתודוקסית. ד"ר אריה סטריקובסקי סיפר לי, שכאשר פרסם בשנת 1966 בכתב עת של ישיבה אוניברסיטה מאמר על הרב כפילוסוף⁷ אמרו לו חברים: 'הרי הרב הוא דרשן, למדן, נואם – אבל פילוסוף? אין זה

4 נמצאת בידי הוצאה פרטית של המסה שהודפסה בשנות השבעים בישיבת הרעציון, כאשר הרב ליכטנשטיין התבקש לתת שיעור על הספר בישיבה ואי־אפשר היה להשיגו.

5 'איש האמונה הבודד', תורגם על ידי צבי זינגר וואב גוטלהד, 'איש האמונה', ירושלים תשל"א.

6 לבדיקת תולדות המחקר על הרב נעזרתי בביבליוגרפיה שהתפרסמה באתר הפרטי של אלי טורקל: <http://www.math.tau.ac.il/~turkel/engsol.html>

7 אריה סטריקובסקי, 'מעולם מחשבתו של מורנו הרב י. ד. סולובייצ'יק שליט"א', גשר ג, א (סיון תשכ"ז), עמ' 132–150.

מפתיע אפוא, שאחד מהראשונים שכתבו בהרחבה על הרב כהוגה דעות (חוקי מהרב ליכטנשטיין) היה יוג'ין בורוביץ, הוגה דעות מהזרם הרפורמי.⁸ דוגמה אחרת של הוגה לא-אורתודוקסי שהתעניין בהגותו של הרב היה אברהם יהושע השל. ייתכן מאוד שביקורתו על 'פאך-הלכיוז' ניזונה מן הדמות של איש ההלכה כפי שהעלה אותה הרב.⁹ אם נכונים הדברים שלא תורתו שבכתב הביאה למעמדו הייחודי של הרב ביהדות האורתודוקסית המודרנית בארצות הברית, יש לשאול, כיצד נוצרה דמות שנתפסה כמנהיג ענק בקרב כה רבים שלא הכירו את תורתו, אלא דרך רעיונות מקוטעים שנמסרו בעל פה?

בין ארצות הברית לישראל

תשובה אפשרית היא, שבארצות הברית היה לגר' צ'ד מעמד של 'הרב של הרבנים'. הרוב המכריע של הרבנים והמחנכים של היהדות האורתודוקסית המודרנית היו תלמידיו. אלו הביאו את שמעו ואת דבריו לקהלים רחבים. ההערכה האישית של תלמידים לרבם הועברה על ידיהם לציבור האורתודוקסי בכלל. כמובן, תופעה זו לא הייתה קיימת בישראל, ועל כן לא התאפשרה בה הענקת מעמד כזה לרב סולובייצ'יק.

אני מציע לחפש הסבר נוסף. משה סוקול צמד על המיוחד בדמותו של הרב:

הרב סולובייצ'יק היה בזמנו דמות הרואית עבור אינ-ספור אינטלקטואלים אורתודוקסים צעירים [...] מאבקי לעצב זהות דתית המשלבת מסורת ומודרניות, הביטוי המשוכלל והממד האישי שהוא נתן לשאיפה זו, ולצד הרגש הדתי העמוק והרמה הייחודית בלימוד מסורת של התלמוד שיקפו הן את השאיפות והן את ההתלבטויות של תלמידיו ומעריציו.¹⁰

סוקול מעמיד במרכז דבריו את התמודדותו של הרב עם המסורת והמודרנה.

8 Eugene Borowitz, 'The Typological Theology of Rabbi J.B. Soloveitchik', *Judaism* 15 (1966), pp. 203–210. אגב, בורוביץ ראה את איש ההלכה כטיפולוגיה מתנגדית ולא כמסה הבאה להגן על ההלכה האורתודוקסית, כפי שיש מבינים אותו.

9 Abraham Joshua Heschel, *God in Search of Man*, New York 1956, pp. 320–336 (תרגום עברי: אברהם יהושע השל, אלוהים מבקש את האדם, תרגום עזר מאיר-לוי, ירושלים תשס"ג, עמ' 252–256). ראוי לציין שבורוביץ היה תלמידו של השל בהיברו יוניון קולג' בשנים 1940–1945, כשאיש ההלכה יצא לאור.

10 Moshe Sokol, 'Joseph Dov Soloveitchik', *American Jewish Year Book* (1995), pp. 575–584 (התרגום שלי, ק"ג).

לדבריו שיקפה התמודדות זו את המאבקים הפנימיים של אלו שראו בו את מנהיגם. הרב הפך לדמות הרואית העומדת בחזית המאבק על משמעותם של חיי תורה לאדם המודרני, ובמיוחד לאינטלקטואל המודרני. דמותו של הרב, היוצא מבריסק לברלין ומצליח לחיות בשתי העולמות, הייתה השראה ודוגמה עבור רבים שהתלבטו באפשרות לעשות זאת.

אימוץ דמותו של הרב כנאבק על האפשרות לחיות חיי תורה משמעותיים בעולם המודרני התרחש מכיוון שחזית זאת נתפסה כשדה המערכה המרכזי. בקרב האורתודוקסיה בארצות הברית היה האתגר של העולם החיצוני ובמיוחד של עולם הידע החילוני אתגר ראשון במעלה, ושאלת היחס החיובי ללימודים אקדמיים סימנה ומסמנת עד היום את קווי הגבול בין הציבור האורתודוקסי המודרני מכאן ובין העולם החרדי מכאן. כיצד בדיוק פתר הרב את המתח בין המודרנה והמסורת? האם הוא תמך בסינתזה או במידור? לרבים זו לא הייתה השאלה החשובה. מה שכן היה חשוב הוא עצם העובדה, שהרב שלט במכמני התרבות המערבית אך זו לא פגמה בגדולתו בתורה ובמסירותו לקיום המסורה. לא לחינם ציטט הרב כימוטו של המסה 'איש ההלכה' את דברי חז"ל על יוסף העומד מול הפיתוי של בית פוטיפר ובאותו הרגע רואה את דמות דיוקנו של אביו. יש להניח שטמון כאן רמז ליוסף בן זמננו, שאף הוא מתנהל כבן בית בעולם הגדול, אך איננו מתפתה לעזוב את דרך האבות.¹¹ עבור היהודי האורתודוקסי בארצות הברית הרב סולובייצ'יק הוא הגיבור שיכול להכיל בתוכו גם גדלות בתורה וגם שליטה בתרבות העמים, ועל כן אין לפחד מפתיחות אינטלקטואלית לעולם.

דומה ש'האורתודוקס המודרני' בארצות הברית שונה מאחיו הדתי-לאומי בארץ, ועל כן הציבור הדתי בישראל לא היה זקוק לגיבור כזה. אם, כהגדרת אביעזר רביצקי, היהודי ההלכתי המודרני חי נוכח ריבוי עולמות ומקורות,¹² הנה מתברר, שהעולמות שהיהודי בארצות הברית אמור לשלב שונים מאלו שנפגש אתם עמיתו הישראלי. בישראל השאלה המכרעת עבור אותו חלק מהציבור הדתי שבחר בשילוב ולא בהסתגרות הייתה, כיצד משתלבים בחברה הישראלית החדשה ובאתוסים שלה? במידה לא קטנה נקבע סדר היום של ציבור זה על פי הצורך שלו להרגיש חלק מן הישראליות. השירות הצבאי, למשל, היה חשוב יותר לשם השתלבות בחברה הישראלית (לפחות עד שנות השמונים) מן ההשכלה הכללית.¹³ על כן ישיבת ההסדר ולא ישיבה אוניברסיטה הייתה לספינת

11 המקור הוא בבלי סוטה לו ע"ב.

12 אביעזר רביצקי, 'חדש מן התורה? על אורתודוקסיה ועל המודרנה, א' שגיא (עורך), אמונה בזמנים משתנים: על משנתו של הרב י. ד. סולובייצ'יק, ירושלים תשנ"ז, עמ' 451.

13 כמובן, תופעה זו קשורה למעמדו של השירות הצבאי בחברה הישראלית. לדיננים על נושא זה הוקדש גיליון 4-5 (2001) של כתב העת 'תרבות דמוקרטית'. וראו עוד עפרה מייזלס, 'השירות הצבאי כמרכיב מרכזי בח"והיה הישראלית"', סקירה חדשה 8-9 (ינואר 1993), עמ' 3-19.

הדגל של הציונות הדתית בישראל, ואוניברסיטת בר-אילן נמנעה מלהפוך למוסד המכשיר רבנים.¹⁴ לא הייתה דרישה אצל הציבור הציוני-דתית לרבנים בעלי השכלה אקדמית (מצב שנמשך במידה רבה גם היום).¹⁵ לעומת זאת התפתחה דרישה לרבנים ולר"מים יוצאי צה"ל. ועוד, הפולמוס הגדול סביב האקטואליות של היהדות בימיה הראשונים של המדינה לא נערך במסגרת דיון פילוסופי על איש הדת ואיש הדעת, אלא מסביב לאפשרות לממש את חזון מדינת התורה.¹⁶

לא רק דמותו ההרואית של הרב כמשלב את יפת ושם אלא גם מרכיבים של תורתו העיונית לא התאימו לצורכי הציבור הדתי בארץ. השיח הקולקטיביסטי שהשפיע על כל תחומי החיים והשתלבותו של הציבור הדתי באווירה זו לא אפשרו את אימוץ הדמות האקזיסטנציאליסטית של 'איש האמונה הבודד'. נראה לי שאין זה מקרה שכאשר בכל זאת קראו מכתבי הרב סולובייצ'יק בארץ (למשל בחומר של בחינות הבגרות) היה מדובר על 'קול דודי דופק, מסה שמציגה עמדה תאולוגית חיובית כלפי מדינת ישראל (גם אם לא מתאימה ל'קו הרשמי)'. מעניין עוד יותר שבגרסה אחת היא הודפסה בהשמטת הדיון התאולוגי (שאיננו קשור לציונות) בעניין בעיית הרוע, וכן הושמטו דברי ביקורת על הציונות החילונית.¹⁷

בישראל הייתה אישיות רבנית אחרת שהיוותה דמות הרואית, וכוונתי לרב קוק. גם השפעת הרב קוק לא התחילה בהיכרות עם כתביו העיוניים, שהוצאת רובם לאור התעכבה במשך שנים. נוסף לכך הם, כידוע, קשים לקריאה ולהבנה. עד לאמצע שנות השבעים (שנות ההתפתחות המהירה של הישיבות הציוניות) הייתה הגישה לכתבי הרב קוק מוגבלת מאוד.¹⁸ אך דמותו של הרב קוק חדרה לתודעה הציבורית בישראל ובוודאי לציונות הדתית בדמות של רב אוהב ישראל,

-
- סטיוארט א' כהן, 'צה"ל והחברה הישראלית: לקראת צמצום תפקודי של הצבא', מ' ליסק וב' קנייז (עורכים), ישראל לקראת שנות האלפיים: חברה, פוליטיקה ותרבות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 215–232; יגיל לוי, מצבא העם לצבא הפריפריות, ירושלים 2007.
- 14 מנחם קליין, בר אילן: אקדמיה דת ופוליטיקה, ירושלים תשנ"ח. הנקודות העיקריות הנוגעות לענייננו מסוכמות על ידי קליין, 'דת ואקדמיה בישראל', א' כהן (עורך), הציונות הדתית: עידן התמורות, ירושלים תשס"ד, עמ' 201–254.
- 15 ראו למשל צוריאל אדמונית על הפולמוס בקשר למינוי רבנים בקיבוצים הדתיים בספרו בתוך הזרם ונגדו, תל אביב תשל"ז, עמ' 357–358.
- 16 ראו אשר כהן, הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, ירושלים תשנ"ח.
- 17 ילקוט מסות: מבחר הפרוזה העיונית המודרנית לבית הספר התיכון, תל אביב תשכ"ה. הקטעים המושמטים הם עמ' 65–77, 103–106 במהדורה העברית של מוסד הרב קוק, איש האמונה, ירושלים תשל"ד.
- 18 אין כוונתי ששמו של הרב קוק לא היה מוכר, אלא שהוא לא היה ידוע כהוגה דעות. לדוגמה של הצגה פופולרית של דמותו 'הציונית' של הרב באותה תקופה ראו שמואל הכהן-אבידור,

ציוני המוצא את הקדושה בכל יהודי, דבר המאפשר להעניק משמעות דתית למדינה על מוסדותיה, הגיה וסמליה. נלוותה לכך נוסטלגיה ל'מה היה עושה הרב קוק אילו חי כיום' כאשר עלו שאלות קשות בנושא הלכה ומדינה. דמות זאת של הרב קוק התעלמה מיחסו המורכב לתנועה הציונית ומנטייתו הכללית לחומרא (חוץ מכמה דוגמאות מפורסמות).¹⁹

– סוגיית החזרת שטחי ארץ ישראל – התעוררות הדיון הרבני בישראל

ההבדלים הנוכחים בין הציבורים השונים הקרינו על קבלת דבריו של הרב סולובייצ'יק בענייני ציבור בישראל. ברצוני לעקוב אחרי ההד שמצאו דברי הרב בנוגע לנושא מרכזי העומד על הפרק בישראל מאז 1967 – ההכרעה לגבי עתיד שטחי ארץ ישראל שנכבשו במלחמת ששת הימים, אשר בשפה הרווחת בישראל מכונה 'שאלת השטחים'. השאלה הפכה לנושא מרכזי בשיח הציבורי בארץ לאחר המלחמה, ונדונה הן בבמות תקשורתיות שונות והן במסגרות ממלכתיות.²⁰ לצורך העניין ישמש לנו העיתון 'הצפה' כלי עיקרי להכיר את המפגש של הציבור הציוני-דתי עם עמדת הרב. ניתן להניח שבאותה תקופה, תקופת הזוהר של המפד"ל כמפלגה המייצגת ציבור זה, העיתון משקף את הלכי הרוח שבתוך הציבור הדתי, וגם משפיע עליו.

יתר על כן, עיון בעיתון מאפשר לנו לבהון בזמן אמת את העמדות ההלכתיות בנושא ויתור אפשרי על שטחי ארץ ישראל. בדרך כלל אין פרסום מידי של פסקי הלכה. קשה לעקוב אחרי הבעת עמדות הלכתיות בעל פה, ואילו ספרי הלכה (כמו קובצי שאלות ותשובות) נדפסים במקרים רבים שנים רבות לאחר כתיבתם. העיתון 'הצפה' ככלי הביטוי המרכזי של הציונות הדתית שימש אפוא

האיש נגד הזרם, ירושלים תשכ"ב; Norman Lamm, Rav Kook: Man of Faith and Vision, New York 1965.

19 יצירתו ההלכתית של הרב קוק נבחנה לאחרונה במספר מסגרות, ואין כאן מקום לדון בהבדלים בין גישות המחברים. ראו מיכאל צבי נהוראי, 'הערות לדרכו של הרב קוק בפסיקה', תרביץ נט (תש"ן), עמ' 481–505; נריה גוטל, חדשים גם ישנים: בנתיבי משנתו ההלכתית הגותית של הרב קוק, ירושלים תשס"ה; אבינועם רוזנק, ההלכה הנבואית: הפילוסופיה של ההלכה במשנת הראי"ה קוק, ירושלים תשס"ז; חגי בן ארצי, הראי"ה קוק כפוסק, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג.

20 טרם נכתבה עבודה שתארגן ותסכם את תולדות הוויכוח על עתיד שטחי יהודה, שומרון, סיני והגולן בציבוריות הישראלית. ראו ראובן פדהצור, נצחון המבוכה, תל אביב תשנ"ז; יונה הדרי, משיח רכוב על טנק, ירושלים תשס"ב, עמ' 131–170.

במה לדיונים ההלכתיים בנושא השטחים בתקופה הראשונה שלאחר מלחמת ששת הימים, וככל שידוע לי זוהי הבמה הראשונה שפרסמה דיונים כאלה.²¹ ניתן למקד את רוב הדיונים ההלכתיים האוסרים החזרת שטחים במספר נושאים:²² לכאורה, מסירת שטחי ארץ ישראל לגויים היא עברה על האיסור

21 תיאור ממצה של תולדות הדיון ההלכתי בשאלת ויתור אפשרי על השטחים במשך ארבעים שנה איננו אפשרי במסגרת מאמר זה. חלק מן הספרות נסקר על ידי J. David Bleich, 'Judea and Samaria: Settlement and Return', *Contemporary Halakhic Problems*, vol. 2, New York 1993, pp. 189–221. מבין הפרסומים העוסקים בנושא כשאלה הלכתית יש לציין: הרב אברהם אלקנא שפירא, 'החזרת שטחי ארץ ישראל', מורשה ט (תשל"ה), עמ' 15–21; הרב ישי יובל, 'התנחלות: יעבור ואל ירג', שם, עמ' 26–30; הרב יעקב אריאל (שטיגליץ), 'ההיבטים ההלכתיים של בעיית הנסיגה מחבלי ארץ ישראל', שם, עמ' 31–47 (הודפס שוב בתוך שורת באהלה של תורה, חלק רביעי, כפר דרום תשס"ג, עמ' 88–107); הרב יהושע מנחם אהרנברג, 'איסור מסירת שטחי ארץ ישראל לנכרים', תחומין י (תשמ"ט), עמ' 26–33; הרב עובדיה יוסף, 'מסירת שטחים מארץ ישראל במקום פיקוח נפש', שם, עמ' 34–47; הרב שאול ישראלי, 'מסירת שטחים מארץ ישראל במקום פיקוח נפש', שם, עמ' 48–61; הרב אמנון נוק, 'זחי בהם' – מבחן ערכים: עיון בשאלת קדושת החיים ושלמות הארץ, ירושלים תשנ"ג; הרב שחר רחמני, 'כי עין בעין יראו': בירורים בענין מצות כיבוש וישוב ארץ ישראל, ירושלים תשנ"ג; אליאב שוחטמן, ויעמידה ליעקב בחוק, ירושלים תשנ"ה; הרב שלמה גורן, 'אדמת הקודש ופיקוח נפש מנקודת מבט ההלכה', תורת המדינה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 28–42. פרסומים נוספים יוזכרו בהמשך. כמוכן, נכתבה ספרות גדולה על היחס הדתי לארץ ישראל כבסיס להשקפה פוליטית, אך זה חורג מתחום דיוננו. לדיונים מחקרניים בנושא ראו יצחק אנגלרד, 'הבעיה ההלכתית של מסירת שטחים מארץ ישראל: משפט ואידיאולוגיה', הפרקליט מא, א–ב (תשנ"ג), עמ' 13–34; חיים בורגנסקי, 'עוד על פסיקת הלכה בסוגיות מדיניות', תרבות דמוקרטית 7 (2003), עמ' 49–72; הנ"ל, 'יחסו ההלכתי של הרב ישראלי לסוגיית החזרת השטחים', דיני ישראל כב (תשס"ג), עמ' 241–267.

22 חלק מהרבנים האוסרים החזרת שטחים התבססו על הטענה, שבעצם ההחזרה יש משום סיכון חיי אדם או לפחות לא הוכח שימנע סיכון חיי אדם. עמדה כזאת בולטת בקובץ גדולי תורה על החזרת שטחים, בני ברק תש"ם – למשל בדברי הרב הירשפרונג שם, עמ' 29–39. דוגמה קיצונית של עמדה זאת היא טענתו של האדמו"ר מליובביץ, שהוכיח את דבריו מדברי השלחן ערוך (אורח חיים סימן שכט סעיף ו) שבעיר הסמוכה לספר מחללים שבת להתגונן אף משום נזק כספי. מזה הסיק הרבי שההלכה קובעת שכל ויתור לנכרים עתיד בסוף לסכן חיי יהודים. טיעון זה הוסבר בהרחבה בספרו של שלום דב וולפא, דעת תורה בעניני המצב בארץ הקודש, קרית גת תש"ם. המחבר טוען ש'על פי דין התורה אין דעת המדינאים קובעת כלל וכלל בנדון זה של פיקוח נפש [...] שעל פי ההלכה שום שיקול מדיני אינו מתיר ויתור על גבולות החינויים לבטחון (שם, עמ' 84). תפיסה זאת איננה קשורה כלל לקדושת הארץ, והיא קיימת בכל מקום ובכל זמן. ראו גם ציטוטים מדברי האדמו"ר אצל הנ"ל, שלום שלום ואין שלום, קרית גת תשמ"ב. היו גם רבנים ציוניים שהשתמשו בטיעון זה; ראו למשל הרב שאול ישראלי, 'מסירת שטחים מארץ ישראל במקום פיקוח נפש' תחומין י (תשמ"ט), עמ' 57. המתנגד הנמרץ של דעת הרבי היה הרב אליעזר שך; ראו ציטוט דבריו בשלום שלום ואין שלום, עמ' 564.

‘ולא תחנם’ (דברים ז 2), שנתפרש בהלכה כאיסור לתת לנכרים חניה בקרקע של ארץ ישראל.²³ כמו כן יש בה לכאורה ביטול של מצוות יישוב ארץ ישראל.²⁴ ועם זאת, העיקרון שפיקוח נפש דוחה את כל מצוות התורה חל גם במקרים אלה. אולם במקרה הנדון יש צורך בהערכה שעשיית העברה (דהיינו מסירת שטחים לריבונות זרה) אמנם תחסוך חיי אדם, ולא תגרום לסיכון חיים. קשורה לכך השאלה, מי מוסמך לקבוע שקיים מצב כזה. לעומת זאת הועלתה טענה שאסור למסור שטחים גם אם הדבר יעלה במחיר חיי אדם משום שיש חובה להילחם למען כיבוש הארץ.²⁵ כאמור, דיונים על נושאים אלה פורסמו ב‘הצפה’ מיד אחרי מלחמת ששת הימים.

באותם ימים ממש החל העיתון לפרסם עמדות בנושא אפשרות ויתור על השטחים, ולא נמנע מלצטט דעות רבנים.

בעמוד הראשון של העיתון שהופיע ב־16.6.1967 (ח’ בסיון תשכ״ז) הופיע דיווח: ‘כינוס ארצי של רבני ישראל מצהיר: עם ישראל לא יוותר על שום חלק מאדמת ארץ ישראל שנתקדשה בקדושת עולמים’. הכתבה תיארה שורה של החלטות ‘שהוקראו על ידי הרב ש’ ישראלי’, ולא ברור מתוך הכתבה האם מדובר בפסק הלכה האמור להנחות את הממשלה או בהבעה כללית של שאיפה לאומית. יש לציין שמבין הרבנים שנכתב עליהם שהשתתפו בכנס יש כמה רבנים (זוין, אונטרמן וישראל) שבמקומות אחרים לא הביעו התנגדות גורפת לנסיגה בכל תנאי. מכל מקום, כנראה נתקבל הרושם שכנס הרבנים עסק בפסיקה בנושאים פוליטיים, ודבר זה עורר את תגובתו של הרב סולובייציק.

בט״ו בסיון (שבועיים אחרי המלחמה) פרסם העיתון את דבריהם של הרב יהודה איסר אונטרמן, מי שכיהן אז כרב הראשי האשכנזי של מדינת ישראל, ושל הרב שאול ישראלי, מחשובי רבני הציונות הדתית, שכיהן כחבר מועצת הרבנות הראשית. שניהם התייחסו לשאלות ‘האם רשאים אנחנו להחזיר לאויב שטחים

23 ראו רמב״ם, הלכות עבודה זרה י, ד; חיים בורגנסקי, ‘לא תחנם’ – לגלגולו של ציווי, א’ שגיא ונ’ אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה: ספר היובל למלאת שבעים שנה ליוסף אחיטוב, עין צורים תשס״ב, עמ’ 537–568.

24 למצווה זו עיינו ארץ ישראל: ישיבתה, ישובה ושאר דיניה, אנציקלופדיה תלמודית, כרך ב, עמ’ רכג–רלה.

25 על טענה זו, המנוסחת על ידי הרב מנחם אהרנברג בעקבות דברי הרמב״ן, ראו להלן. דרך נוספת לטעון שדין פיקוח נפש איננו חל על איסור מסירת שטחים כרוכה בטענתו של הרב צבי יהודה קוק בשנות השבעים, שמדובר ב‘שעת השמד’, שבה יש למסור את הנפש אף על כל עברה ולא רק על שלוש העברות החמורות של שפיכות דמים, עבודה זרה וגילוי עריות. טיעון זה פרובלמטי מאוד מבחינה הלכתית ואיננו מוכר בדרך כלל גם בחוגי מרכז הרב, שחלק מהם מתייחסים אליו כרטוריקה בלבד. ראו את הדיונים אצל הרבנים שפירא, יובל ואריאל (לעיל הערה 21) ואצל הרב יעקב זיסברג, ‘הרג ובל יעבור במאבק על ארץ ישראל: שיטת הרציחה קוק’, צהר יד (תשס״ג), עמ’ 19–36.

ששחררו על ידי צה"ל? והאם רשאים אנו להחזיר את המקומות הקדושים?²⁶ עצם השאלה על מקומות קדושים מעניינת, משום שמבחינה הלכתית אין מעמד מיוחד ל'מקומות קדושים' לעומת מקומות אחרים בארץ ישראל. באותו פרסום סייג הרב ישראלי את דבריו שאין לוותר על השטחים בכך ש'הדבר תלוי בכמה גורמים חיצוניים שאין לנו שליטה עליהם, ואילו הרב אונטרמן הביע עמדה ברורה יותר. מצד אחד הוא כותב שלגבי הכותל המערבי אין לנו כל אפשרות או מחשבה של וויתור כלל, כי אחרי שכבשנו את המקום בדם בנינו היקרים, לא נוכל בשום אופן לוותר עלינו; ואילו בנוגע ליתר 'המקומות הקדושים' הוא איננו פוסל אפשרות של ויתור בנסיבות מסוימות: אין לקבוע יתד כי במקום שיש קברות צדיקים אסור לוותר כשצרכי האומה דורשים זאת ומניעת הוויתור מעכבת לסדרי השלום עם עם שכנינו שתגרום המשכת האיבה וההתנגשות. המשתמע מדבריו של הרב אונטרמן הוא שיש להחזיק בכותל המערבי גם אם זה יגרום להמשכת האיבה. דברים אלו כפי הנראה עוררו מאוחר יותר את תגובתו החריפה של הרב סולובייצ'יק.

בעמוד 4 של אותו גיליון של 'הצפה' הודפסה שיחתו של הרב צבי יהודה קוק מיום העצמאות תחת הכותרת 'מזמור י"ט של מדינת ישראל', ובה רמז לכך שהרב צבי יהודה צפה כבר בה' באיר את שחרור יהודה ושומרון מספר שבועות לאחר מכן. כמו כן פרסם 'הצפה' בעמודו הראשון את המנשר 'לא תגורו', שבו קובע הרב צבי יהודה שאין שום צד היתר לאיסור תורה זה של מסירת קרקעותינו לגויים ח"ו, אך אין בו דיון הלכתי מנומק.²⁷ אין ספק שהכנסת קטעים אלה לעיתון מעידה על מאמצים של תלמידי 'מרכז הרב' להפיץ את תורתו של רבם. נוסף לכך פורסמו מאמרים מאת רבנים מחוגי 'מרכז הרב', למשל של הרבנים יעקב פילבר ואיסר קלונסקי, השוללים החזרת שטחים באופן גורף.²⁸ אל מול ההבלטה של דעות אלה פורסמו מספר מאמרים של משה אונא, נציג הקיבוץ הדתי בסיעת המפד"ל בכנסת, הנוקט גישה 'יונית' ושולל את ההזדקקות להלכה בנושא זה.²⁹

בתגובה חריפה לאונא כתב יהודה רוזנברג שיש 'פסק הלכה קובע ומחייב' האוסר לוותר על שטחים, ואף הציג שאלה: 'על איזה גדולי תורה או על איזה מורי הוראה הוא מסתמך בקבעו כי הבטחת הארץ לעם ישראל מפי הגבורה אין

26 'שיחרור הגדה המערבית והמקומות הקדושים באספקריה דתית' (בלי שם המחבר), הצפה, ט"ו בסיון תשכ"ז (23.6.1967), עמ' 5.

27 'לא תגורו!!! [כך!]', הצפה, י"ט באלול תשכ"ז (24.9.1967), עמ' 1.

28 כמו כן פרסם העיתון בתאריך כ' בתמוז תשכ"ז (28.7.1967) את דבריו של הרב חרל"פ (שנפטר יותר מעשרים שנה קודם לכן) תחת הכותרת 'בל נוותר על זכויותנו בארץ ישראל', עמ' 5.

29 'הכרעה פוליטית והשקפה דתית', הצפה, י"ט במנחם אב תשכ"ז (25.8.1967), עמ' 3.

פירושה שעלינו להחזיק בשטחים שכבשנו בשנת תשכ"ז – קביעה שהיא בניגוד לדעתם ההלכתית של כל רבני ארץ ישראל?³⁰

דברי הרב סולובייצ'יק

במצב זה של הדיון התפרסמו בישראל דבריו של הרב סולובייצ'יק שנאמרו בארצות הברית.³¹ כידוע, מדי שנה נשא הרב דברים ב'כינוס התשובה' בעשרת ימי תשובה. בדרשה של שנת תשכ"ח (1967)³² ביקש הרב 'במאמר מוסגר', כדבריו, להתייחס למצב בישראל. הוא הקדים ואמר שאיננו פוליטיקאי, אולם הוא רוצה לומר דברים מן הלב בעקבות אירועי יוני.

הרב הדגיש ש'עבורי הישועה הגדולה שעשה ריבוננו של עולם, הישועה הגדולה ביותר, הנס הגדול הוא הצלת היישוב מהשמדה מוחלטת'. הוא תיאר בהתרגשות את מה שעלול היה לקרוא אילו הערבים 'תלמידיו של היטלר', כדבריו, היו מנצחים במלחמה והיו נהרגים מאות אלפי יהודים טובים 'גדולי ישראל וסתם יהודים'. לא זו בלבד, אלא שאבדן המדינה היה גורם לגל של התבוללות ושמד באמריקה ובשאר ארצות המערב.

הרב העמיד עניין זה, של הצלת היישוב והעם היהודי, אל מול שחרור הכותל המערבי, מערת המכפלה וקבר רחל. הוא הדגיש שלא ילמדו אותי מה זה הקדושה של הכותל המערבי. למדתי קדשים משהייתי ילד. אני יודע מה זה "קדושה לעתיד לבוא", "קדושת מקום" ו"קדושת מחיצות" ו"לפני ה'" משעוד הייתי בעריסה [...] אני מבין את הקדושה של הכותל המערבי יותר מעיתונאים דתיים רבים (ההדגשה שלי, ק"נ). היהדות, אומר הרב, איננה דת של shrines

30 'דעת תורה והכרעה פוליטית', הצפה, ג' באלול תשכ"ז (8.9.1967), עמ' 5. אונא השיב לטיעונים אלה במאמר בשם 'אם אין חכמה אין יראה' (הצפה, כ"ד באלול תשכ"ז [29.9.1967], עמ' 3) שבו הוא פקפק בצורך להישמע לרבנים בנושאים אלה, ואף ציטט את הרב אונטרמן, שאמר בריאיון (הוא לא ציין היכן, אך הכוונה כנראה לדבריו שהופיעו בהצפה) ששאלת החוקת השטחים 'תלויה בנסיבות'.

31 הדברים של הרב (שנאמרו, כמו שאר הדרשה, בידיש) זכו לאזכורים במשך השנים, אך מעולם לא נתפרסמו במקורם או בתרגום מדויק. אני עברתי על הקטע הרלווטי (שאורכו כארבע דקות) מתוך ההקלטה של דרשת התשובה תשכ"ח הנמצאת באוסף של הרב מילטון נורדליך, המתואר באתר www.TorahShiurim.com. מדובר בקלטת מס' 5025. אני מודה למר חיים סוקול, שעזר לי בפענוח הדברים ובתרגומם. דברי הרב התפרסמו בתרגום לאנגלית (ותוך כדי שינויים מסוימים) באתר "עבודה". <http://www.aishdas.org.avodah/vol15/v15n040.shtml#10>

32 אין בידי התאריך המדויק שבו נאמרו הדברים; בשנת תשכ"ח חלו ימי החול של עשרת ימי תשובה בשבוע השני של אוקטובר.

(מקומות פולחן). ביהדות אין מושג של 'מקומות קדושים'. יש קדושת מקום (שזה הר הבית), אך קברים אינם מקומות קדושים.

לעומת זאת תקף הרב את אלה ש'מוציאים פסקי הלכה בשאלה אם לתת את הגדה המערבית לערבים או לא לתת'. לדעתו הם מתעסקים בביטחון של כל היישוב ונתלים בפסקים של רבנים. הביטחון של היישוב חשוב יותר מכל השטחים, ועל כן הוא תקף 'אמירות טיפשיות (נארישע statements) שאומרים שהכותל יותר חשוב מחייהם של שני מיליון יהודים. על פי הדין פיקוח נפש דוחה את כל התורה כולה, ובוודאי פיקוח נפש של כלל ישראל או של היישוב בארץ ישראל'.

הרב סיכם שצריך לעסוק בהבטחת שלומו הפיזי של היישוב. 'אינני יודע אילו גבולות נכונים או לא נכונים, אינני יודע מה יהיה, אך אין זה עסק של רבנים שמכריזים הכרזות'.

ניתוח דברי הרב מראה שעיקר עניינו בהבטחת קיומה של המדינה, העומדת בפני סכנה קיומית. הרב הדגיש שהוא רואה את השאלה כשאלה ביטחונית-מדינית, והוא עצמו איננו יודע באיזו אסטרטגיה מדינית יש לבחור.

קשה להתייחס לדברים אלו של הרב כפסק הלכה מנומק. הוא איננו סוקר את השאלות ההלכתיות הכרוכות במסירת שטחי הארץ לגויים, אך בדבריו טמונות שתי קביעות הלכתיות. האחת, שאלות כאלה נדחות בפני פיקוח נפש של הכלל. השנייה, שהסמכות להעריך אם קיים פיקוח נפש נתונה בידי הרשויות המדיניות והביטחוניות. בחול המועד סוכות (24.10.1967) פרסם 'הצפה' בעמודו הראשון בשם 'סופרנו בנייריורק' כתבה הנושאת את הכותרת 'הגריי"ד סולובייצ'יק: שיקולים בטחוניים ומדיניים יכריעו בעניני השטחים'.

'התערבותם של רבנים איזה שטחים מותר להחזיר לערבים ואיזה שטחים אסור להחזיר להם נראית לי בלתי סבירה ביותר', אמר הגאון ר' יוסף דוב סולובייצ'יק בשיעורו בכנס התשובה. 'כל ענין השטחים שייך למומחים בעסקי מדיניות ובטחון ולא לאסיפות רבנים. אינני פוסק מה כן להחזיר ומה לא להחזיר. הממשלה תפעל לפי שיקולים בטחוניים וזה יהיה פסק הלכה' הדגיש הרב סולובייצ'יק.

בדברו על ניצחון ישראל במלחמת ששת הימים אמר הגריי"ד סולובייצ'יק: 'הנני מעריך מאוד את ישועת ישראל בחודש יוני. הנס העיקרי היה בהצלת האוכלוסיה היהודית מאבדן טוטלי'. ובדבריו על המקומות הקדושים העיר: אני יודע היטב קדושתם של הכותל המערבי קבר רחל ומערת המכפלה. אך יש להימנע מכל הכרזה. היהדות אינה זו של 'מקומות קדושים' יש קידוש המקום אין קידוש של קברים [...] נדע, שעיקר העיקרים הוא לשמור על מלכות ישראל ועל שלומם של שני מיליון יהודים בארץ. זה קודם למקומות

קדושים. יחליטו באסיפות רבנים מה שיחליטו, יכתוב הצפה או עיתון אחר מה שיכתוב, לעינינו אך ורק קיומה של המדינה וחיי תושביה.

נדמה שיהיה נכון לומר שהעיתון מיתן את חריפותם של דברי הרב, אך הדברים המודפסים מתאימים לצורתם שבעל פה. כפי שנראה, גם בנוסח המעוּדן הדברים צוררו תרעומת.³³

תגובת הרבנים הציוניים בארץ

איך הגיבו בציונות הדתית בארץ לדברים ברורים אלה של הרב שפורסמו בביטאון המפלגה הדתית-לאומית? יומיים לאחר שמחת תורה דיווח העיתון על פסק הלכה ודברים שבעל פה מאת הרב הראשי הספרדי יצחק ניסים:

ארץ ישראל היא ירושה לכל אחד ואחד מישראל ואין כח ליחיד או לציבור לרבות ממשלת ישראל לוותר אף על שעל אחד מאדמתה. זוהי הלכה שאין לזוז ממנה ואין סמכות הלכתית היכולה להורות אחרת. בדבריו אל בני ישיבת מרכז הרב וראשם ראש הישיבה הרב צבי יהודה הכהן קוק שביקרוהו בביתו בשמחת תורה הזכיר הרב הראשי את בעיית החזקת השטחים המשוחררים והביע תמיהה על הדברים שהתפרסמו בשם הגר"ד סולובייצ'ק. הוא הביע תקוותו שהדברים לא נאמרו על ידי הרב סולובייצ'ק שכן אין כל שאלה שבבעיה זו של מצוות יישוב הארץ כולה יש לתורה ולנושאי דגלה הרבנים מה לומר.³⁴

דברי הרב ניסים הובאו לפני כן ב'מעריב' (27.10.1967), ושם צוטטו גם 'חוגים רבניים בירושלים' שהגיבו במורת רוח רבה על דברי הרב סולובייצ'ק:

33 אגב, השבועון 'פנים אל פנים' התייחס בגיליונו מז' במרחשון תשכ"ח (10.11.1967) (מס' 442) לפולמוס שהתעורר בעקבות דברי הרב, אך טען ש'מה שהתפרסם הוא תרגום לא מדויק של דברי הרב (וצירף לכך פרשנות הדומה לזאת של שרגאי להלן). המעניין הוא שעורך העיתון נכח בדרשה, ונוסח מעובד של הדרשה כולה הופיע ב'פנים אל פנים' לאחר שנה (ערב ראש השנה תשכ"ט – 22.9.1968, עמ' 24–25). שם נכתב על ידי העורך ש'הושמטו פה ושם דברים – ביניהם ההערה הצדדית על החזרת השטחים הכבושים שזכתה אשתקד בפרסומת מסולפת'. יש לציין שמערכת 'פנים אל פנים' נטתה בבירור אל חוגי 'ארץ ישראל השלמה'. באותו גיליון שהודפסה בו דרשת הרב הוכתר הרב משה לוינגר כ'איש השנה'. נוסח הדרשה המודפס בעל התשובה (כתב וערך פ' פלאי, ירושלים תשל"ה, עמ' 37–68) הוא על פי מה שהופיע ב'פנים אל פנים', ועל כן איננו כולל את דברי הרב בנושא השטחים.

34 'הגר"י ניסים': אין כח לממשלה לוותר על שעל מאדמת הארץ, הצפה, כ"ה בתשרי תשכ"ח (29.10.1967), עמ' 2.

הם אף טוענים שאין דעתו מבוססת מבחינה הלכתית [...] ביחוד רוגזים החוגים הרבניים על שהרב סולובייצ'יק מדיר רגליו מביקור בארץ מאז הוקמה המדינה [...] ודווקא הוא פונה לרבני ישראל בצורה כזאת ומייעץ להם שלא להביע דעה בשאלה שהיא בנפש האומה.

התייחסות דומה הופיעה ב'הצפה' למחרת שמחת תורה.³⁵ בדיווח על ההקפות השניות בחיפה נמסר כי הרב משה צבי נריה פנה בקריאה ליהודי ארצות הברית ובראשם למנהיגם הרוחני הרב י"ד סולובייצ'יק להעלות מיד ארצה מאה אלף יהודים כדי להתיישב בארץ הקודש'. לאחר כמה ימים צוטטו שוב, על ידי תושב חיפה, דברי הרב נריה דבריו באותו כנס: 'שיבוא הרב סולובייצ'יק עם מאה אלף יהודים מניו יורק וישיב את חברון את יריחו ג'נין שכם ועוד'.³⁶ למה דווקא הרב סולובייצ'יק זכה בתזכורת זאת על מצוות יישוב ארץ ישראל? ברור שזאת תגובה להתבטאותו של הרב.

לאחר מספר ימים דיווח העיתון על כנס היסוד של התנועה למען ארץ ישראל השלמה. בין היתר כתב ש'בהגיבו בעקיפין על דבריו של הגרי"ד סולובייצ'יק מארצות הברית, שאמר כי יש להשאיר את עניין קביעת הגבולות למדינאים, קרא לו הרב נריה בלי לנקוב בשמו, "שיעלה בראש מאה אלף יהודים לארץ ישראל".³⁷

אלו היו תגובות ראשונות לדברי הרב. בעקבותיהן פנה העיתון אל מספר רבנים בשאלה 'האם על רבנים לפרסם דעת תורה לגבי השטחים המשוחררים?'³⁸ מעניין לציין את דבריהם של הרב ש"י זיין ושל הרב אברהם שפירא (הרבנים האחרים שנשאלו היו הרב עובדיה הדאיה והרב בצלאל זולטי; הם קבעו שהנושא צריך לעמוד להכרעה אצל רבנים, אך לא קבעו מסמרות לגופו של עניין.)

הרב זיין קובע שיש להבחין בין הבחינה העקרונית לבחינה המעשית. מבחינה עקרונית אסור להחזיר שטחי ארץ ישראל לידי נכרים. 'אבל', מוסיף הרב, 'לא תמיד בידינו לקיים את העיקרון'.

ובכן יש נסיבות אחרות, בלתי תלויות בנו שעלינו להתחשב עמהן, נסיבות שאולי מסכנות את כל קיומנו גם בארץ וגם בתפוצות [...] ויש צורך בדעת

35 'חג שמחת תורה ברחבי הארץ, הצפה, כג בתשרי תשכ"ח (27.10.1967), עמ' 8.

36 אריה בן מרדכי, 'הערות לדברי הרב סולובייצ'יק, הצפה, ה' במרחשון תשכ"ח (8.11.1967), עמ' 2. פסילת דעותיו של הרב סולובייצ'יק על רקע אי-עלייתו נמשכת גם היום. ראו ישראל רוזן, 'הוצאת הנשמה לציונות הדתית', שבת בשבתו 1322 (כ"ד באייר תש"ע), עמ' 12, המציג דברי הגרי"ד ב'תורת ארצות הברית' אל מול תורת הרב קוק.

37 'עצרת התנועה למען ארץ ישראל השלמה קוראת: אין להחזיר אף שעל מאדמת המולדת המשוחררת', הצפה, כ"ח בתשרי תשכ"ח (1.11.1967), עמ' 1.

38 הצפה, ד' במרחשון תשכ"ח (10.11.1967), מוסף יום ששי, עמ' 1.

מומחים בטחוניים ומדיניים לכך [...] הלכה פסוקה היא שאין סומכים על הנס. ואף בלי מלחמה כשעומדת השאלה של מיליון ויותר ערבים שיתווספו על ידי השטחים שבגדה המערבית הרי יש כאן בעיה גדולה שאולי הם יסכנו את כל קיומנו וצביונו ובטחוננו כאן בארץ [...] וכלום אפשר בימינו ובזמננו לשלול זכות הבחירה מאזרחים? [...] ובכן מי ומי הם הקובעים עד כמה ואיך ומתי יש סכנה בפתרונים אלה או אחרים, אם לא המומחים לכך?

בעקרו של דבר הנקודה היא אחת [...] אם על ידי איזויתור על חלק אחד מסכנים את הכל, יש הרבה לחשוב ולדון בדבר. ובצד העובדתי שבדבר, כלומר אם באמת יש סכנה על ידי איי-הוויתור או אין סכנה, שוב המומחים המדיניים וצבאיים הם הקובעים.³⁹

דברי הרב זוין תומכים בעמדת הרב סולובייצ'יק, ואף נותנים להם הנמקה הלכתית ברורה יותר. לדעת הרב זוין אם יש מצב שלדעת המומחים לדבר יכול לסכן את הכול, דהיינו את עצם קיומה וצביונה של המדינה, הרי כל השיקולים ההלכתיים חסרי משמעות. מכיוון שכך, אם המומחים סבורים שיש שיקול כזה הרי דעתם היא הקובעת. עד כמה שידוע לי, דברים אלה נשתכחו, וקולו של הרב זוין לא נשמע במישרין או בעקיפין.⁴⁰

לעומת זאת הרב שפירא הביע תמיהה על עצם השאלה: 'לכל מי שיש בו ריח של תורה ידוע ומקובל וברור שכל בעיה בחיים אשר תחת השמש נמצא לה פתרון בתורה'. הוא מצמצם מאוד את המעמד של מומחי אסטרטגיה או מדיניות מבחינת אפשרות ההשפעה על פסיקת ההלכה, וקובע שאין לקבל את דבריהם כבעלי משקל מספיק כדי לעמוד מול איסורי תורה שכרוכים בהחזרת שטחים.⁴¹

39 ש.ם.

40 הרב זוין מזכיר את השיקול הדמוגרפי כשיקול מכריע שבגללו ייתכן שאי אפשר יהיה להמשיך לשלוט בשטחים. נדמה לי שדברים אלו הם ייחודיים ביחס לדברים אחרים של רבנים, שהדגישו את הקטגוריה של פיקוח נפש בנוגע להחזקת השטחים. דבריו אינם מפיקעים לחלוטין נושאים פוליטיים מן הדיון ההלכתי. ידידיה שטרן ייחס עמדה זו לישעיהו ליבוביץ. נדמה לי שאין פוסק מובהק שנוקט עמדה כוללנית כזו אף שניתן למצוא בכתבי הרב חיים דוד הלוי מסקנות מעשיות השוללות פסיקת הלכה בנושאים מדיניים, כולל נושא השטחים. ראו ידידיה צ' שטרן, 'נגישותה של ההלכה לסוגיות מדיניות', משפט וממשל ד (תשנ"ז), עמ' 242-215; משה הלינגר, 'דת ומדינה בהגות הציונית-הדתית הספרדית: בין זיקה מאחדת לבין מידור - הרב מ"ח עוזיאל והרב ח"ד הלוי', א' רביצקי (עורך), דת ומדינה בהגות היהודית במאה העשרים, ירושלים 2005, עמ' 219-266.

41 הרב שפירא התמיד בעמדה זו עד לפטירתו. ראו את מכתבו ללאליאב שוחטמן המופיע בספרו של שוחטמן (לעיל הערה 21), עמ' 70: 'ההיתר היחידי שניתן לפנינו שטח בארץ ישראל הוא כשמפקדי צבא ומומחים יאמרו בבירור ש [...] אי אפשר להגן על המקום הזה [...] אבל לא קובעים חישובים של דיפלומטים שכידוע אינם חישובים מדעיים אובייקטיביים'. נושא המומחיות

היה גם ניסיון לעשות הרמוניזציה בין דברי הרב סולובייצ'יק לבין מתנגדיו. הופיע מאמר של שלמה זלמן שרגאי שהציג שאלה שנשאל: 'אתה הנך כפי שידוע ממעריציו הגדולים של הגאון הרי"ד סולובייצ'יק. ודאי ראית בהצופה את פסק דינו. האם לאחר פסק דין זה שנית דעתך בענין החזרת שטחים?'⁴² שרגאי מנסה באריכות ליישב את דברי הרב עם עמדתו שלו נגד החזרת שטחים בדרך אוקימתא, ומבחין בין לכתחילה ובדיעבד. אסור לומר שמותר להחזיר, אך אם יכריחו אותנו האומות, אז ידונו בכך הפוליטיקאים משום פיקוח נפש. על דברים אלה ננוף שרגאי במכתב שקיבל מהרב מנחם אהרנברג.⁴³ הוא שלל את השימוש בשיקולי פיקוח נפש, מכיוון שמדובר במלחמת מצווה. עמדת הרב אהרנברג מבוססת על הבנתו ששיטת הרמב"ן, שמצוות יישוב ארץ ישראל היא בתוקף גם בזמן הזה,⁴⁴ כוללת חובה לצאת למלחמה לכיבוש הארץ. ממילא אין מקום לדחיית המצווה משום פיקוח נפש, שהרי בכל מלחמה נופלים חללים.⁴⁵ הרב אהרנברג (וכמוהו רבים שדנו בנושא זה) לא התייחס לטענתם של הרב

והסמכות הממלכתית לקבוע בעניינים אלה (כולל אזכור עמדת הרב סולובייצ'יק) נדון גם בהתכתבות של הרב אהרן ליכטנשטיין עם הרב אברהם סילבצקי, קרוב משפחתו של הרב שפירא, המופיעה באתר האינטרנט של ישיבת הר עציון <http://www.etzion.org.il/hitnatkut/hitnatkut.htm>

42 שלמה זלמן שרגאי, 'זעל שלוש אשיבנו', הצפה, י"ד במרחשון תשכ"ח (17.11.1967), עמ' 3.
43 הרב אהרנברג היה דיין בבית הדין בתל אביב. חלק מחליפת המכתבים פורסמה בישנה בשנה 'תשל' (עמ' 138-145). דברי הרב הופיעו לאחר מכן בספרו שאלות ותשובות דבר יהושע, חלק ב, תל אביב תשל"ד, סימן מת. נוסח מלא הופיע שנים לאחר מכן: 'איסור מסירת שטחי ארץ ישראל לנכרים', תחומין י (תשמ"ט), עמ' 26-33.

44 הדברים מופיעים ברשימת המצוות (מצוות עשה ד) שסבר הרמב"ן שהושמטו במניין המצוות של הרמב"ם. ראו בספר המצוות לרמב"ם עם השגות הרמב"ן עם מבוא [...] מאת הרב חיים דוב שעוועל, ירושלים תשמ"א, עמ' רמד-רמו. פרשנות זאת של דברי הרמב"ן משמשת בסיס לרבים מן האוסרים החזרת שטחים אפילו במקום שקיים פיקוח נפש. למשל, במאמר בהצפה 'שלום ללא ארץ ישראל', י"ד במרחשון תשכ"ח (17.11.1967), עמ' 3 קבע הרב יעקב פילבר שהרמב"ן קובע במפורש שאין לוותר על ארץ ישראל אפילו תמורת שלום ודאי, ותוקף עקב כך את משה אונא.

45 למעשה, הוצעו פרשנויות אחרות לדברי הרמב"ן, וכמו כן יש הסוברים שעמדתו איננה מקובלת על פוסקים אחרים, כמו למשל הרמב"ם. ראו הרב שאול ישראלי, ארץ חמדה, כפר הרואה תשי"ז; הרב נחום אליעזר רבינוביץ, 'דעת הרמב"ן על כיבוש הארץ', תחומין ד (תשמ"ג), עמ' 202-206; הרב יהודה עמיטל, 'מלחמות ישראל על פי הרמב"ם', תחומין ח (תשמ"ז), עמ' 454-461. הרב ישראלי כתב שרמב"ן לא סבר שמצוות יישוב הארץ מחייבת כיבוש צבאי, אך בכל זאת התנגד להחזרת שטחים (במיוחד לאחר הקמת ההתיישבות בי"ש). ראה נריה גוטל, 'קיום למשנתו השלימה של רבנו', א"י שריר (עורך), גאון בתורה ובמידות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 197-222. והשווה חיים בורגנסקי, 'יחסו של הרב ישראלי לסוגיית החזרת שטחים' (לעיל הערה 21).

סולובייצ'יק והרב זוין, שמדובר לא על פיקוח נפש ליחידים אלא על סכנה לעצם קיום המדינה.

שרגא⁴⁶ התנצל ואמר 'אני נגד נסיגה מאיזשהו בחינה. הרב סולובייצ'יק איננו פוסק כלום לגוף הענין כן נסיגה או לא נסיגה. הוא טוען שזה צריכים לפסוק אנשי מדינה ובטחון ממילא אין בדברי הרב סולובייצ'יק שום קביעה הלכתית לגוף הענין אם מותר לסגת על פי הדין או לא'. העמימות האופרטיבית בדברי הרב (ואולי גם העובדה ששרגאי קיבל אותם מכלי שני ולא קרא את הדברים במקור) נתנה לשרגאי דרך אלגנטית להתחמק מהתעמתות עם דבריו.

דוגמה מוזרה לפרשנות דברי הרב הופיעה במאמר מאת הרב יעקב ברמן, הקורא שלא לסגת ולא לחשוש מאומות העולם: 'סוף דבר הכל תלוי אם ממשלתנו תעמוד על דעתה באמונה ובבטחון באומץ לב ובגאון וזו גם פירוש הדברים שאמר הגאון מבוססון שליט"א שהכל חייבים בכבודו'.⁴⁷

בעצם ניסה מחבר זה לטעון, שהרב אמר שהכול תלוי במדינאים אך הוא סבור שהוא יודע מה צריכים המדינאים לעשות. זאת כמובן דוגמה קיצונית של התעלמות מדברי הרב והיתלות בנוסח החלקי שנמסר בתקשורת בארץ.

הרהורי סיכום

אי אפשר לומר שהייתה התעלמות מדבריו של הגר"ד. דבריו בהחלט עוררו תגובות. עבור התומכים בעמדה מדינית פרגמטית ובנכונות לפשרה הוא היה 'תנא דמסייע'.⁴⁸ למה, אם כן, לא השפיעה עמדתו בסופו של דבר על עמדת הציבור הציוני-דתי? ניתן להציע כמה השערות.

כאמור, הגר"ד לא היה יכול להיחשב מורה דרך עבור הציונות הדתית בארץ משום שלא הציע תשובות לבעיית הזהות הדתית בישראל. יתר על כן, הוא לא יכול היה להיחשב מנהיג הציונות הדתית בארץ כל זמן שלא קיים את המצווה הציונית – העלייה – ואף נחשב לגיטימי בקרב רבנים בארץ להטיף לו בנושא זה.

באותו הזמן לא היו לרב תלמידים בארץ שיתווכו בינו ובין הקהל הרחב ויפיצו את דבריו בעיתון, בתנועת הנוער, בישיבה התיכונית ובבית הכנסת. זאת לעומת

46 שנה בשנה, שם, עמ' 140-141.

47 למרנן ורבנן, הצפה, כ"ח במרחשון תשכ"ח (1.12.1967), עמ' 3.

48 ראו למשל דברי חיים משה שפירא המסתמכים על הרב סולובייצ'יק המצוטטים אצל דון יחיא, 'מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית: חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים', הציונות הדתית: עידן התמורות (הערה 14 לעיל), עמ' 165.

תלמידי הרב צבי יהודה, שהיו מרושתים במקומות שונים בממסד הדתי והחינוכי בארץ.

עמדת הרב לא הייתה 'נצית' ולא 'יונית', ועל כן לא התחייבה ממנה מסקנה מעשית. הוא הביע את דבריו נגד מה שהוא ראה כסילוף התורה ונגד דעות שהוא סבר שמסכנות את קיום המדינה. אולם הוא לא הביע תמיכה בפעולה מדינית זו או אחרת. על כן לא היה מקום ללובי שיצדד בנקיטת קו מסוים כמו זה של אנשי 'מרכז הרב', שנפגשו כבר אז עם מנהיגי המפד"ל כדי לפעול למען עמדת הרב צבי יהודה קוק.⁴⁹ העובדה שלא הייתה מסקנה מעשית מסוימת מדברי הרב אפשרה למצוא דרך להתעלם מחילוקי הדעות בסגנון 'כולי עלמא לא פליגי'.⁵⁰ אפשרות אחרת קשורה בעצם הקביעה, שאין מקום לרבנים להתערב בשאלה המדינית.⁵¹ היה ניתן להבין את עמדת הרב כהוצאת התחום הפוליטי, אף כשהוא נוגע לשטחי ארץ ישראל, מחוץ לעולם הדתי. יש דמיון בכך למה שצ'רלס ליבמן תיאר כמידור, צורת חיים שבה יהודי אורתודוקסי חי ומתייחס בחיוב לשני עולמות: העולם של הקדושה ושל ההלכה מזה ועולם החול מזה, שבו שולטים חוקים אחרים, מושגים אחרים ודימויים אחרים של המציאות. תחומי חיים מסוימים נתפסים כבלתי רלוונטיים מבחינה דתית, ופעולה באותם תחומים מתבקשת על פי כללים רציונליים המנותקים מן הדת. זוהי לדעת ליבמן אחת מן האסטרטגיות של קיום חיים אורתודוקסיים בתוך העולם המודרני.⁵² ליבמן ציין גם את כוח המשיכה,

49 הפגישה תוארה אצל אריה נאור, ארץ ישראל השלמה, חיפה תשס"א, עמ' 299–300.
50 לפחות בעניין אחד השפיע הרב על עמדת המפלגה הדתית-לאומית. בזמן מלחמת לבנון הראשונה הוא פנה ישירות לראשי המפד"ל ואיים בהתפטרות מנשיאות 'המזרחי' בארצות הברית אם לא יקבלו את דעתו בעד הקמת ועדת חקירה בנושא סברא ושתי'לה. כאן היה מדובר על עניין נקודתי, והיחסים האישיים בין יוסף בורג לבין הרב הביאו לכך שדעתו נתקבלה מיד. תיאור העניין פורסם במספר מקומות, וגם נמסר לי על ידי פרופ' מיכאל רוזנק, שהיה בפגישה עם השר בורג כשהגיעה שיחת הטלפון מבוסטון.

51 ניסוח זה סתום במקצת. הרב סולובייצ'יק לא הסביר (עד כמה שידוע לי) מהו סוג המומחיות הנדרשת להכרעה בשאלות מדיניות רחבות וארוכות טווח (להבדיל משאלות רפואיות, שלגביהן קל יותר למערכת ההלכתית להכיר במומחיות של רופאים). הדמוקרטיה המודרנית איננה מכירה ב'מומחיות' בנושאים מדיניים, אלא מעניקה לכל אזרחיה זכות שווה לקבוע את המדיניות ולהכריע בעצמם בין העמדות השונות. נדמה לי שהמסקנה המתבקשת מדברי הרב שאין לרבנים מעמד מיוחד לקביעת גורל השטחים היא, שעל כל אדם לשקול נושאים אלה על פי מיטב שיפוטו. אין זה שולל את האפשרות, שלרב מסוים כאדם פרטי (ולרב סולובייצ'יק עצמו) תהיה עמדה בנושא זה, עמדה שתוכל להשתתף בוויכוח הציבורי בנושא.

52 ראו למשל Charles Liebman, 'Orthodox Judaism Today', *Midstream* 25 (1979), pp. 19–26; idem, 'Religion and the Chaos of Modernity', J. Neusner (ed.), *Take Judaism, for Example: Studies toward the Comparison of Religions*, Chicago 1983, pp. 147–164; idem, 'Orthodoxy Faces Modernity', *Deceptive Images: Toward a Redefinition of American Judaism*, New Brunswick 1988, pp. 43–60.

במיוחד עבור האורתודוקסיה הישראלית, של הגישה הנגדית, אשר נושא דגלה הוא הראייה קוק, והיא שואפת להשליט את התורה על כל תחומי החיים.⁵³ אין ככוונתי לקבוע שהרב סולובייצ'יק תמך בעמדת המידור כהשקפה כוללת (ואף ניתן לומר שאין בדבריו חידוש לעומת ההזדקקות לרופא בענייני פיקוח נפש, תופעה הלכתית מובנת מאז הספרות התלמודית). אולם השארת הדיון על עתיד שטחי ארץ ישראל בידי ההנהגה הפוליטית והקביעה שרבנים אינם צריכים להכריע בו יכלו להצטייר כמנוגדות לניסיון להחדיר את ההלכה לכל מקום. ניגוד זה בוודאי לא הוסיף לכוח המשיכה של דעותיו של הגריי"ד בקרב הצעירים שרצו לחלץ את התורה מהגבלתה לתחום המצומצם של 'משגיח הכשרות' של

קרב יהודים אורתודוקסים בישראל, מגמות כזו (1982), עמ' 250–231. ליבמן טען שאין למידור ביטוי אינטלקטואלי, אלא הוא צורת חיים האופיינית במיוחד לאורתודוקסיה המודרנית האמריקאית. הוא קובע שתופעת המידור טרם נחקרה בצורה מספקת אף שהיא מורכת מבחינה פסיכולוגית וסוציולוגית (*Deceptive Images*, p. 56). לענייננו חשוב לציין, שליבמן איננו רואה סתירה בין מידור לבין שמירה קפדנית של ההלכה. שגיאה רואה במידור ביטוי הגותי ליהדות פרוטסטנטית; כניסוחו המפורסם של עקיבא ארנסט סימון: ראו אבי שגיאה, אתגר השיבה אל המסורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 59–80. שגיאה טוען ש'פעולת המידור מצמצמת את שדה החיים הדתיים לתחום מוגדר ומאפשרת מרחב פתוח של שדות פעילות שאופן תיפקודם אוטונומי ואינו נקבע על בסיס צורות הארגון הדתיות' (עמ' 59). [מאמרו של סימון 'האם עוד יהודים אנחנו' התפרסם לראשונה ב'לוח הארץ' תשי"ב, ולאחר מכן בראש קובץ בעל אותו השם (תל אביב תשמ"ג)]. ליבמן רומז לדגם הפרוטסטנטי של המידור כשהוא כותב, 'התחומים שנשארו בסמכות ההלכה [בנאורתודוקסיה הגרמנית – ק"נ] היו אותם תחומים שהחברה הגרמנית של המאה ה-19 [הפרוטסטנטית] ראתה כנתונים לסמכות הדת'; ראו 'התפתחות הניאו מסורתיות', עמ' 234. טיפול שיטתי בנושא המידור חייב לעמוד על הזיקה בינו לבין תופעת הדיפרנציאציה בחברה המודרנית, כאשר הדת חדלה להיות הבסיס המארגן של החברה והופכת לתחום אחד המתחרה עם תחומים אחרים. רעיון זה תופס מקום מרכזי בתאוריות שונות של חילון, למשל זו של תומס לוקמן. המידור כפי שתיאר אותו ליבמן מבטא את מעמדה של הדת במציאות של דיפרנציאציה. ראו Thomas Luckmann, *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*, New York 1967; Karel Dobbelaere, 'Some Trends in European Sociology of Religion: The Secularization Debate', *Sociological Analysis* 48 (1981), pp. 107–137; Oliver Tschannen, 'The Secularization Paradigm: A Systematization', *Journal for the Scientific Study of Religion* 30 (1991), pp. 395–415; Mark Chaves, 'Secularization as Declining Religious Authority', *Social Forces* 72 (1994), pp. 749–774

53 ביטוי קיצוניי לחדירת גישה זו לציבור הציונידתי הוא אימוץ 'דעת תורה' המחייבת כפופות לסמכות רבנית לגבי כל שאלות החיים, גם אלו שאינם נדונים במפורש בהלכה. למאמר שמכיל חומר רב ומפנה לספרות על הנושא (וכן לנסיבות לכתובת ספרות זו) ראו בנימין בראון, 'פולמוס דעת תורה בציונות הדתית בישראל: הרקע, העמדות והמשמעויות', אישר כהן (עורך), הציונות הדתית: עידן התמורות, ירושלים תשס"ד, עמ' 422–474.

המדינה. במובן זה הייתה עמדתו זרה לרוחות שהחלו לנשב אז בעוז בקרב הציבור הדתי.⁵⁴ כמובן, המקרה שתוארתי כאן הוא חלק ממכלול גדול יותר של התגבשות עמדת הרוב המכריע בציונות הדתית בשאלת עתיד יהודה ושומרון, סיני והגולן. העמדה, המנוגדת לעמדת הרב סולובייצ'יק, הייתה ברבות השנים לאחד המאפיינים המובהקים של ציבור זה. תהליך זה עודנו זקוק לדיון ולליבון רחב.⁵⁵

- 54 במישור הפוליטי הביעו עמדה זאת 'חוגי הצעירים' במפד"ל. ראו יוני גארב, 'צעירי המפד"ל ושורשי הרעיוניים של גוש אמונים', עידן התמורות (לעיל הערה 15), עמ' 171-200 ובמיוחד בדברי הסיכום, עמ' 195-199.
- 55 לניסיון ראשוני להעלות תזה בנושא זה ראו אבי שגיא, 'ממדינת התורה לארץ ישראל – משברו של הלום לחלום אחר: עיון במשבר הציונות הדתית', א' שגיא וד' שורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, כרך ג, רמת גן תשס"ג, עמ' 457-473.